

L'escola rural a l'illa de Menorca. Crònica d'un reconeixement immerescudament ajornat

Adolf Sintes

“Poques vegades hem tingut un començament d'any tan prometedor, hem dotat un extens terreny, poblat de nombroses famílies, de l'arma més poderosa per al seu progrés. L'escola ha de ser el vincle d'unió entre tots els humans. La fraternitat de tots els pobles no serà possible mentre les escoles no abundin a tots els racons del camp; mentre hi hagi analfabets en el món no serà completa la pau”.

Pere Pons Sitges, batle de Maó
(Binicalaf, Cap d'Any de 1933, inauguració de la primera escola rural)

RESUM

La implantació de les escoles rurals representà un punt d'inflexió rellevant en la formació de la pagesia menorquina, que en generacions anteriors no havia tingut gaires possibilitats de trepitjar una aula. Malgrat ser la "parenta pobra" del sistema educatiu, l'escola rural feu una contribució inestimable en la lluita contra la xacra de l'analfabetisme i en favor de la instrucció de la gent del camp. Tot i haver arribat a ser fins a divuit les escoles rurals establertes arreu de l'illa i malgrat el paper essencial acomplert, la seva tasca ha estat força ignorada o menystinguda en el relat de la historiografia menorquina de l'educació.

RESUMEN

La implantación de las escuelas rurales representó un punto de inflexión significativo en la formación del campesinado menorquín, que en generaciones anteriores había tenido escasas posibilidades de pisar un aula. A pesar de haber sido la "parente pobre" del sistema educativo, la escuela rural hizo una contribución inestimable en la lucha contra la lacra del analfabetismo y en favor de la instrucción de la gente del campo. Pese a que llegaron a ser hasta dieciocho las escuelas rurales establecidas a lo largo de la isla y pese al papel esencial desempeñado, su labor ha sido muy ignorada o desestimada en el relato de la historiografía menorquina de la educación.

I. EL DRET A LA INSTRUCCIÓ

Històricament, l'educació havia estat un privilegi de les classes altes, la major part de la població restava sumida en l'analfabetisme. L'objectiu d'estendre l'educació de manera generalitzada a l'Estat espanyol no es va assumir fins al declivi de l'Antic Règim. L'enciclopedisme i la Revolució Francesa generaren unes idees trencadores de les velles estructures. Les guerres napoleòniques, manifestades a la península Ibèrica en la guerra del Francès o de la Independència, varen concloure amb l'expulsió de les tropes franceses, però el pensament il·lustrat havia amarat profundament la societat hispànica. Una seqüela de la ideologia liberal fou la Constitució de Cadis de 1812, que dedicà un títol a l'educació, "De la instrucció pública", sobre el qual es fonamentarien les posteriors disposicions que per primer cop reconeixien l'educació com un dret de tots els ciutadans i explicitaven la voluntat d'estendre-la, encara que amb alguna concessió a l'Església catòlica, que n'havia tingut el monopoli *de facto*.

En todos los pueblos de la Monarquía se establecerán escuelas de primeras letras, en las que se enseñará a los niños a leer, a escribir, y el catecismo de la religión católica, que comprenderá también una breve exposición de las obligaciones civiles.

L'Informe Quintana (1814), amb lleugeres modificacions, donaria lloc al primer Reglament general d'instrucció pública (1921). Una altra fita transcendental va ser la Llei d'instrucció pública de 1857, o Llei Moyano, que gràcies a una llei de bases consensuada assolí un marc vigent durant més d'un segle, un fet inimaginable avui dia. Tot i el gran avenç que representà, deixava un poc al marge les poblacions més petites i les àrees rurals si no podien aspirar a la figura de l'escola unitària o rural.

L'analfabetisme era crònic i encara més a les zones rurals, una xacra que costaria d'erradicar. En el tombant del segle XIX al XX, segons José Pérez de Acevedo a "El analfabetismo en Menorca", *Revista de Menorca*, 1910:

Contrayéndonos á España, según el censo de 1900, nuestro analfabetismo se cifra en un 63'78 por ciento.

No ocupa nuestra provincia sitio de honor en la lista: su lugar entre las 49 de la Nación es el 42.º con 77'03. Tan elevada cifra depende principalmente de los municipios rurales de Ibiza, alguno de los cuales llega á la extraordinaria proporción de 96'77 analfabetos por 100.

La isla de Menorca tiene, en el citado censo de 1900, la cifra de 69'82 por 100 de analfabetos, menor, como veis, en un 7'21 por 100 que el de la provincia; pero mayor en un 6'04 que el de la Nación.

L'autor, bibliotecari de l'Ateneu de Maó, s'avançava a la necessitat d'escolaritzar la població rural de Menorca, una circumstància que encara trigaria a produir-se.

2. LA SEGONA REPÚBLICA

La proclamació de la Segona República Espanyola, el 14 d'abril de 1931, comportà un avenç considerable. Una opció decidida en favor de l'alfabetització i la implantació de mètodes pedagògics moderns, com a eina de transformació social amb el lloable objectiu d'oferir la mateixa qualitat educativa a tothom. La Constitució de la República, de 9 de desembre de 1931, consagrava el nou model. Article 48:

El servicio de la cultura es atribución esencial del Estado, y lo prestará mediante instituciones educativas enlazadas por el sistema de escuela unificada.

La enseñanza primaria será gratuita y obligatoria.

Los maestros, profesores y catedráticos de la enseñanza oficial son funcionarios públicos. La libertad de cátedra queda reconocida y garantizada.

La República legislará en el sentido de facilitar a los españoles económicamente necesitados el acceso a todos los grados de enseñanza, a fin de que no se halle condicionado más que por la aptitud y la vocación.

La enseñanza será laica, hará del trabajo el eje de su actividad metodológica y se inspirará en ideales de solidaridad humana.

Se reconoce a la Iglesia el derecho, sujeto a la inspección del Estado, de enseñar sus respectivas doctrinas en sus propios establecimientos.

Es calculà un dèficit de 27.000 escoles arreu de l'Estat. La República es proposà resoldre'l mitjançant el pla quinquennal de construcció de noves escoles (Llei de 22-10-1931) per acció directa del Govern o amb els ajuntaments. Els dos primers anys es construïren set mil escoles. Es dignificà i augmentà el nombre de mestres, a més de reformar les Escoles Normals. La nova política educativa va fer especial èmfasi en el magisteri rural, un requisit irrenunciable per construir una república democràtica i un factor dinamitzador de la societat.

A Menorca es van obrir les dues primeres escoles rurals: la de Binicalaf (Maó), el gener de 1933, i la de Trebalúger (es Castell), el desembre del mateix 1933. Van existir altres projectes durant la República, però la victòria electoral de les dretes, el novembre de 1933, i l'esclat de la Guerra Civil el 1936 n'avortaren qualsevol possibilitat.

3. L'ESCOLA FRANQUISTA

La victòria franquista (efectiva a Menorca el febrer de 1939) implicà un procés de depuració ideològica dels mestres que podia finalitzar en la confirmació en el seu lloc, un trasllat o la separació de la funció docent. Segons el Primer cens de víctimes de la Guerra Civil i de la dictadura franquista a les Illes Balears (Conselleria de Cultura del Govern de les Illes Balears, 31-5-2019) van ser 312 els mestres represaliats a les Balears.

L'escola implantada pel nou règim suposà un trencament radical amb el model pedagògic de la República, amb el retorn a l'educació memorística, la prohibició de l'ús del català i de la coeducació. Ideològicament, el pla d'estudis s'assentava en els Principios del Movimiento Nacional i en la doctrina de l'Església catòlica, com estableix la Llei d'educació de 17-7-1945:

La nueva Ley invoca entre sus principios inspiradores, como el primero y más fundamental, el religioso. La Escuela española, en armonía con la tradición de sus mejores tiempos, ha de ser ante todo católica. (...) La Ley se inspira en el punto programático del Movimiento Nacional por el que se supedita la función docente a los intereses supremos de la Patria.

Artículo 1º.— La educación primaria (...) tiene por objeto:

- a) Proporcionar a todos los españoles la cultura general obligatoria.
- b) Formar la voluntad, la conciencia y el carácter del niño en orden al cumplimiento del deber y a su destino eterno.
- c) Infundir en el espíritu del alumno el amor y la idea del servicio a la Patria, de acuerdo con los principios inspiradores del Movimiento.

Artículo 57º.— Serán deberes del Magisterio primario:

Primero.— Servir en la función docente con fidelidad a la verdad y al bien dentro de los principios fundamentales de esta Ley.

Segundo.— Cooperar con la familia, la Iglesia, las instituciones del Estado y las del Movimiento en la educación primaria.

Tercero.— Estimar su vocación como servicio a Dios y la Patria, y merecer y exigir para su profesión respeto y consideración pública.

El model pedagògic del nacionalcatolicisme es plasmava en el disseny curricular, en la simbologia que presidia les classes (crucifix i retrat del dictador flanquejats per les imatges de la Immaculada Concepció i de José Antonio Primo de Rivera) i en el control sobre els educadors. La influència es deixava sentir des de l'accés matinal, amb el cant del *Cara al sol*, braç en alt. Es retornà a la segregació per sexes per suposades raons "d'ordre moral i eficiència pedagògica".

Un instrument de control ideològic dels docents era el "quadern de rotació", confeccionat pels alumnes com a reflex de les classes, revisat per l'inspector d'educació primària, que feia constar la seva valoració en el llibre de visites. En algunes escoles, si més no, els anys seixanta s'havia d'elaborar un quadern de Formació del Espiritu Nacional, en el qual s'havien de reflectir les "llicions commemoratives", quadern controlat per un *inspector* de la Falange.

El català restà marginat de qualsevol ús a l'escola. Durant una visita a la rural de Sant Joan de Missa, entre 1956 i 1960, l'inspector es dirigí a una filleta peticona: "¿Cómo te llamas?" La criatura es posà a plorar i la mestra li repetí la pregunta en *menorquí*. L'inspector feu constar al llibre de visites que l'escola s'havia de fer "sempre" en castellà.

4. ESCOLA EN TRANSICIÓ

Alguns estudiosos distingeixen dues etapes en les polítiques educatives de la dictadura: la del primer franquisme (1939-1950) i la del *desarrollismo* (1950-1975), sempre, però, a expenses d'aquells educadors que d'una manera discreta seguien criteris més racionals que finalment quallarien en els Moviments de Renovació Pedagògica, sorgits bàsicament de l'escola pública, valuós punt de suport un cop arribada la transició a la democràcia.

La transició plantejà nous reptes al món educatiu, que s'hagué de transformar per donar resposta a les noves demandes socials. Les Illes Balears van accedir a l'autonomia l'any 1983, amb retard i per la "via lenta" de l'article 143 de la Constitució. La transferència de l'educació primària i secundària no arribaria fins al gener de 1998. El Govern portaria la gestió de 140.000 alumnes, 7.000 professors

i prop de 500 centres. La dotació econòmica d'aquesta transferència va ser de 39.000 milions de pessetes i una partida addicional de 1.500 milions per a l'adaptació al model bilingüe.

Les escoles rurals menorquines que van sobrepassar el període de la transició —Torrepetxina i Tramuntana— també experimentaren els nous aires de renovació pedagògica i la incorporació de la llengua pròpia que les convertiren en pols d'atracció d'alumnes *urbans*, a la vegada que disminuïa la matrícula d'alumnes d'extracció rural a causa del progressiu abandonament del camp.

5. DIVUIT FOCUS DE CONEIXEMENT

Podríem considerar com a primera escola rural menorquina la fundada l'any 1912 a Favàritx (Maó), però fou inconstant i efímera; tancà transcorregut poc més d'un curs, fos per manca d'interès o per l'absentisme, del mestre en aquest cas.

Més perdurables serien les de Binicalaf i Trebalúger, fundades l'any 1933. Durant la Segona República també existí el projecte d'una escola a Ferreries i en plena Guerra Civil, l'any 1938, l'ajuntament d'aquesta població manifestava la necessitat de crear una escola rural a migjorn del terme. Ja dins el franquisme, una ordre ministerial de 31 d'octubre de 1950 creava l'escola del nord d'Alaior, a les cases de Son Puig, però no passà del paper oficial del BOE. En realitat, després de la creació de les dues escoles durant la República s'obrí un llarg parèntesi, fins a l'any 1951, que es fundarien les de Sant Joan de Missa (Ciutadella) i Algendar (Maó).

Escoles rurals de Menorca			
Terme municipal	Denominació	Fundació	Clausura
MAÓ	Binicalaf	1933	1973
	Algendar	1951	1973
	Tramuntana	1957	activa
	Milà	1960	1979
ES CASTELL	Trebalúger	1933	1977
CIUTADELLA	Sant Joan de Missa	1951	1977
	Son Vicent	1961	1977
	S'Almudaina	1961	1974
	Ses Mongetes Velles	1968	1975
	Torrepetxina	1968	1997
	Son Tari Vell	1970	1973
ALAIOR	Son Card	1953	1977
	Binixems	1957	1977
	Torralba	1960	1977
ES MERCADAL	Salairó	1958	1968
	Carbonell	1959	1968
FERRERIES	Binicalsitx	1959	1971
	Santa Àgueda	1965	1973

Si les primeres escoles rurals es van obrir per la voluntat inequívoca del govern i els ajuntaments, posteriorment va ser la pagesia que instà l'escolarització dels seus fills; ja dins els anys seixanta es donaren casos d'escoles fundades per interès dels *senyors*, propietaris de llocs que s'adonaven que la manca d'escola era un factor addicional per a la deserció dels seus pagesos. Quatre escoles rurals van ser de nova construcció, en les altres catorze s'adaptaren edificacions preexistents: casats de lloc (9), casetes auxiliars (2), edificis religiosos (2) o un antic alberg militar (1).

La de Sant Joan de Missa, de patronat eclesiàstic, dependent del Bisbat, va ser l'única creada amb una aula masculina i una de femenina. La resta disposaren d'una aula i un educador, fet que les convertia en les úniques escoles mixtes durant el franquisme. Originàriament les maoneses de Tramuntana i Milà havien de ser complementàries en la segregació per sexes, masculina la primera i femenina la segona. A l'informe de 1959, adreçat a l'Institut Nacional d'Estadística, tan sols figuren 22 alumnes a Tramuntana, una matrícula fictícia tan sols explicable atenint-se a l'escrit remès per Inspecció en el qual recordava que "de cap manera" hi podien figurar filletes com a alumnes. El tripijoc és palès l'any venidor (1960): es declarà una matrícula de 49 alumnes.

Els centres rurals, més enllà de la funció educativa, van esdevenir l'eix aglutinador de la vida social del paratge de població dispersa en què es trobaven situades. Avui dia, la de Tramuntana és l'única que resta en actiu, amb quatre aules i un bon equip de professorat, i encara amb característiques peculiars.

6. L'ABNEGADA VOCACIÓ

Per als educadors, l'escola rural era particularment exigent en tots els sentits. Les escoles eren lluny de les poblacions i accessibles per camins sense asfaltar. A la primeria molts dels mestres, sobretot els arribats de fora de l'illa, habitaven a la "casa del mestre", generalment un parell d'habitacions habilitades com a dormitori i cuina, o a una pensió del poble més proper. Els qui vivien a poble s'hi desplaçaven a peu o en bicicleta; de fet, molts van aprendre a muntar-hi ex-

pressament, però no es podien sostreure de la por atàvica en topar amb el ramat de les vaques. D'altres aprofitaven qualsevol mitjà recurrent, fos un carreter, un *lecher* o el *cotxe del peix*. Posteriorment, alguns van disposar d'una Mobylette o una moto, encara que el seu cost no era compensat pel que havien ingressat tot l'any en nòmina i molts van patir accidents per aquells caminots de clots i carrilades. Quan van accedir al cotxe, potser un *dos cavalls* o un *sis-cents*, el carregaven de criatures camí de l'aula.

Les carències materials eren infinites, no tenien electricitat ni aigua corrent. Mestre i alumnes es preocupaven de plantar arbres i flors o d'habilitar un camp de futbol a una tanca, així com de la neteja, encara que a l'estiu les mares hi feien una emblanquinada general amb calç. Una mestra es presentà a l'ajuntament amb una demanda de millores que els va sorprendre: "O és nostra, aquesta escola?".

La majoria de docents eren menorquins formats sovint per lliure i examinats a la Normal de Palma, i mallorquins que trobaven a Menorca una primera destinació a la rural. Pedagògicament, s'enfrontaven al procés educatiu d'un grup heterogeni sense disposar de mitjans materials ni haver rebut una formació específica. En contraposició, la pràctica unanimitat afirma que aquells alumnes són els millors que han tingut al llarg de l'exercici professional; tenien una ànsia ancestral d'aprendre, potser perquè venien d'un món atàvicament submergit en l'analfabetisme.

Un tret diferencial dels educadors rurals és la feminització de la funció. Sobre 178 mestres, 145 eren dones i tan sols 33 homes: l'alumnat era mixt i, en conseqüència, l'aula era vetada als educadors masculins durant el franquisme; tot i que una mestra que a dinou anys havia assolit títol i plaça escolar hagué d'obrir una llibreta a nom del seu pare: "eres prou gran per fer feina, però no per cobrar".

L'esforç dut a terme per aquests mestres era ben valorat pels pares i mares de l'alumnat, que sempre tenien alguns detalls cap a ells: una paletada de caliu del forn per al braser a l'hivern, el present de les porcejades, un pa, un cantó de formatge o un pollastre.

La majoria de rurals menorquines van complir una important tasca alfabetitzadora d'adults, ja fos promoguda des de l'Administració o per iniciativa pròpia. Missatges i fills de pagesos de llocs propers, que no havien tingut l'oportunitat d'aprendre a llegir i escriure, s'asseien amb el mestre o la mestra entorn de la taula gran a la pobra claror d'un quinqué en llargues vetllades hivernals d'aprenentatge.

7. UN OASI DE SOCIALITZACIÓ

Els vells pupitres de l'aula rural oferien formació als infants de la pagesia, però també un oasi per a la socialització. Durant algunes hores deixaven el confinament al lloc familiar per trobar-se amb altres infants de la seva edat, i entre ells s'ajudaven a l'aula, al pati o a les excursions. A diferència de les escoles urbanes, no hi havia conflictes.

Una mestra afirma que, en arribar-hi, "feien olor de llet"; abans molts havien ajudat a munyir les vaques o a passar el serigot. De ben petits col·laboraven en les feines del camp; i a les èpoques de llaurar o segar creixia l'absentisme escolar. Unes bessones d'onze anys, el dia que son pare i els missatges llauraven amb la colla, quedaven al lloc per *passar barrera* (esterrossar).

El trajecte entre casa seva i l'escola el feien a peu, qui sap si amb pluja, botant parets o per carterans enfangats que s'esborraven en llaurar les tanques. Una drecera que feien en grup: la colla creixia tan bon punt s'acostaven a l'escola. Els qui tenien més sort hi arribaven cavalcant dalt un ase o, més modernament, amb bicicleta. Si la feina no ofegava, també podien assistir a escola els *missatgets*, al·lots acollits als llocs per fer feinetes i com una manera d'alleujar les penúries d'una família nombrosa i amb pocs recursos.

Molts van passar per diferents aules rurals —sempre la més propera— pels canvis de *lloc*, possessió que conreaven els pares, i per l'obertura o el tancament d'escoles al llarg dels anys. Durant la gestació de l'estudi, hem convocat trobades d'antics mestres i alumnes de les escoles rurals i en totes he pogut constatar que encara avui afloren uns lligams indissolubles entre ells, un grau de germanor entre excompans d'aula molt superior a l'existent entre els exalumnes de les escoles urbanes.

8. CONCLUSIONS

Pedagògicament, es podria qüestionar el model multigrau de l'escola rural, tot i que actualment hi ha veus autoritzades que descriuen com a molt positiva l'estreta relació establerta en el projecte comú d'una aula amb diferents nivells acadèmics, terreny adobat a la solidaritat i la tolerància. En tot cas, difícilment es podrà dubtar del paper cabdal contret en la lluita contra l'analfabetisme i per l'escolarització de la pagesia, privada del dret més elemental a l'educació durant generacions.

En el declivi de l'escola rural hi confluïren diferents factors: la millora de la xarxa de carreteres i els mitjans de transport facilità l'accessibilitat a les poblacions; la preeminència donada per l'Administració educativa a l'escola graduada per sobre de la unitària, esperonada per la implantació del transport escolar; i el fet que la matrícula de les rurals es reduís inexorablement a causa de l'èxode rural motivat bàsicament per la irrupció del turisme i la construcció entre els anys seixanta i setanta. Tanmateix, algun educador argumenta que el tancament de les escoles rurals accelerà l'abandonament del camp.

L'extraordinari esforç portat a terme pels mestres de les escoles rurals malgrat totes les mancances, la immutable voluntat dels alumnes i la lluita dels progenitors per la fundació i manteniment d'aquestes escoles bé mereixia no deixar-les caure en l'oblit. Aquest article és una breu síntesi del volum *Les escoles rurals "oblidades" de Menorca* (S'Auba, 2020), fruit d'anys de recerca i de feina de camp amb el suport de tota la comunitat educativa rural, un modest però merescut homenatge a tots ells.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ALBERTÍ, Jaume; BASSA, Ramon (1985). *Les escoles petites de Mallorca*. Institut de Ciències de l'Educació (UIB).
- ALZINA SEGUÍ, Pere (2005). "L'ensenyament de la lectura i la lluita contra l'analfabetisme a les escoles públiques de Maó". Institut d'Estudis Baleàrics.
- BISSON, Jean (2007). *La tierra y el hombre en Menorca*. Institut Menorquí d'Estudis.
- CASASNOVAS CAMPS, Miquel A.; FLORIT NAVARRO, M. del Pilar (1995). *Una societat pagesa en una època de transició. Estructura demogràfica des Mercadal*. Institut Menorquí d'Estudis i Ajuntament des Mercadal.
- COTRINA, Josep (1920). "Tres días de campo". *Revista de Menorca*. Ateneu de Maó.
- HERNÁNDEZ ANDREU, Juan (2018). *Juan Hernández Mora y la Guerra Civil en Menorca*. Leonard Muntaner, Palma.
- HUGUET FUGUET, Margarita (2012). *Històries de l'avi Miquel*. Centre d'Estudis Locals d'Alaior.
- MARTÍN JIMÉNEZ, Ignacio (2000). *El sistema educatiu a Menorca (1800-1939)*. Institut Menorquí d'Estudis.
- MONERRIS BARBERÁ, Manuel (1987). *L'ensenyament públic a Ferreries*. Col·legi Públic de Ferreries.
- MURILLO I TUDURÍ, Andreu i altres (2005). *C. P. Sa Graduada. 75 anys d'història. Maó 1930-2005*. CP Sa Graduada.
- PALLICER PONS, Esperança (1999). *La construcció d'escoles a Ferreries*. Institut Menorquí d'Estudis i Revista de Ferreries.
- PONS BOSCH, Jordi (2015). *El moviment associatiu as Mercadal i Fornells (1868-1960)*. Institut Menorquí d'Estudis.
- PONS OLIVES, Lluïcia (1997). *Escoles Rurals*. Programa de festes. Ajuntament d'Alaior.
- RIERA RIERA, Esperança (2011). *CEIP El Pilar: l'escola rural, escola de valors*. Anuari de l'Educació de les Illes Balears.
- No consta autoria (2003). *25 anys de l'escola, 1977-2002*. Col·legi Públic Dr. Comas Camps, Alaior.

REFERÈNCIES DIGITALS

COLOM, Antoni J.; MARCH CERDÀ, Martí J.; SUREDA NEGRE, Jaume. *L'educació a les Illes Balears*. UIB.

DOMINGO PEÑAFIEL, Laura. *Contribucions pedagògiques de l'escola rural. La inclusió a les aules multigrades*.

MARCH I CERDÀ, Martí. *Elements per a l'anàlisi sobre la investigació educativa a les Illes Balears*. Anuari de l'Educació de les Illes Balears, 2004.

SANTAMARIA LUNA, Rogeli. *Un poco de historia de la escuela rural en España*.